

AZƏRBAYCAN DİLİNİN NAXÇIVAN DİALEKTOLOJİ ATLASI HAKKINDA*

Gürer GÜLSEVİN**

Ağız atlasları, bir dilin ağızlarındaki ses, biçim, dizim, söz varlığı gibi konulardaki sistemli varyasyonları haritalar üzerinde gösteren atlaslardır. 1876'da yapılan *Alman Dil Atlası* ve 1902'de yapılan *Fransız Dil Atlası* bu alandaki ilk örneklerdir. O günden bugüne birçok dilin ve lehçenin ağız atlasları yapılmıştır.

Türk yazı dilleri ve lehçelerinin ise sadece birkaçının ağız atlası yapılmıştır. Sovyetler Birliği döneminde yapılan çeşitli toplantılarda ağız atlası çalışmalarının gerekliliği, prensipleri vb. tartışılmıştır. O toplantılardan sonra bugüne kadar Azerbaycan, Tatar, Çuvaş, Türkmen, Başkurt, Yakut ağızlarının atlasları hazırlanmıştır. (Durmuş 2011: 115-116)

Bunlar arasında ilk olması bakımından *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası* ayrı bir önem taşır. O atlada Nahçıvan bölgesi de yer almaktadır. 1958 yılında başlayan hazırlıklara dayanan ve 1990 yılında yayımlanan bu atlas, kendinden sonra yapılan ve yapılacak olan atlas çalışmalarına bir örnek teşkil etmiştir. Editörlüğünü M. Ş. Şiraliyev ve M. İ. İslamov'un yaptığı *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*'nda 197 soru üzerinde çalışılmış ve 128 harita oluşturulmuştur. Haritalardan 43'ü ses bilgisi, 31'i şekil bilgisi, 4'ü söz dizimi ve 50'si söz varlığı özelliklerine aittir. O atladaki tecrübeler daha sonraki çalışmalarda değerlendirilerek ve tenkit edilen hususlar geliştirilerek günümüze gelinmiştir. (Karahan 1999)

* *Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası* (2015), Azerbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 308 s.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, gurergulusevin@gmail.com

Birçok Türk yazı dilinin ağız atlasları maalesef henüz yapılmış değildir. Nüfus ve yayılım olarak daha küçük yazı dillerinin atlasları mevcut tecrübelerle dayanılarak bir an önce yapılabilir, yapılmalıdır. 80 milyondan fazla konuşuru olan ve oldukça geniş bir coğrafyada kullanılan Türkiye Türkçesinin ağızları üzerine pek çok çalışma yapılmış olmasına rağmen, bir ağız atlası hazırlanamamıştır. Bu eksikliğin ana sebebi, 36.000 köyü bulunan Türkiye'nin ve Türkiye dışındaki (Balkanlar, Suriye, KKTC vb.) yerleşimlerin bir arada derlenebilmesi ve haritada hepsinin gösterilebilmesinin çok zor olmasıdır. Türkiye'de büyük bir proje çerçevesinde bu çalışmayı yapabilecek nitelik ve nicelikte uzmanlar bulunmaktadır. Nitekim Türk Dil Kurumu “Türkiye Türkçesi Ağız Atlası” yapılmasını öncelikli amaçları arasına koymuş ve proje hazırlanma çalışmalarını başlatmıştır.

İçinde bulunduğumuz yılda (2015) ağız çalışanlarını sevindiren bir atlas daha yayımlanmıştır. Eserin ortaya çıkışında görev alanlar şunlardır:

Baş editör akademik Tefik Hacıyev *Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası* da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tarafından hazırlanmış.

Danışma kurulu üyeleri akademik Akif Əlizadə, akademik Kemal Abdulla, akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik İsmayıl Hacıyev, AMBA'nın muhabir üyesi Nizami Cəfərov, akademik Qərib Məmmədov, akademik Ramiz Məmmədov, AMBA'nın muhabir üyesi Əbülfəz Quliyev, Prof. Dr. Qəzənfər Paşayev, Prof. Dr. Nadir Məmmədli;

Hazırlayan ve düzenleyenleri Kifayət İmamquliyeva, Kübra Quliyeva, Qudsiyyə Qəmbərova, Məherrem Məmmədov, Zirəddin Xasıyev, Ebulfəz Quliyev;

İnceleyicisi Prof. Dr. Elbrus Əzizov; mütercimleri ise Doç. Dr. Kübra Quliyeva, Doç. Dr. Gülşən Axundova;

Bilgisayar yazılımcısı Elvin Əmrahov.

Kitap 4 dilde (Azerbaycan Türkçesi, Türkiye Türkçesi, İngilizce ve Rusça) düzenlenmiş. Bu, çalışmanın hitap ettiği alanın da genişliğini gösterir. Böylelikle, Türkoloji dünyasında yaygın olan bu 4 dil sayesinde, diyalektoloji üzerinde çalışan her bilim adamının kolaylıkla kullanabileceği bir eser ortaya konulmuş.

Atlasın başında Nahçıvan ağız konuşurları üzerine T. Hacıyev'in yazdığı açıklayıcı bir metin yer alıyor. Hacıyev orada dillerin gelişim evreleri, ağızların oluşumları, Nahçıvan'ın tarihî ve etnik yapısı hakkında bilgiler vermiş. Daha sonra Nahçıvan ağzının genel özellikleri ve haritalara dayanarak temel ağız bölgeleri değerlendirilmiş. Tarihî ve yaşayan Türk yazı dilleri karşılaştırılarak ve ağız malzemelerinden yararlanılarak etnik hareketlerin açıklanabileceği örneklerle açıklamıştır.

Nahçıvan'da 220 civarında yerleşim yeri bulunmaktadır. Atlasta bunlar-

dan 151'i incelenmiş. 1980-1990 yıllarında Ermeni saldırıları sonrası boşaltılan Kilit, Kərki, Günnüt köylerinin konuşurları da şu anda yerleştikleri yerlerde bulunarak derlemeler yapılmış. Atlasın 25-26. sayfalarında derleme yapılan 151 yerleşim yeri numaralandırılarak verilmiş. 27. sayfada, haritalarda kullanılan işaretler ve transkripsiyon harfleri gösterilmiş.

Atlasta 250 harita bulunmaktadır. 29-35. sayfalarda, haritaların hazırlanmasında kullanılan özellikler verilmiş. Bunlardan 64'ü ses bilgisi, 111'i şekil bilgisi, 19'u söz dizimi, 56'sı söz varlığı üzerinedir.

İyi bir ağız atlasında muhakkak şunların olması beklenir:

1. Her şeyin önceden planlanıp hazırlandığı bir projeye dayanmış olmasıdır.
2. Hazırlayan ekip ve derleyicilerin muhakkak konunun uzmanı olması gerekir.
3. Aranılan/sorgulanan ölçütler anlamlı dağılımlar ortaya çıkarabilmelidir. Ortaya çıkan dağılımlar yorumlanabilmelidir.
4. Mümkün olduğu kadar çok yerleşim yerinden derleme yapılmış olmasıdır.

Yukarıdaki beklentilere göre değerlendirilirse, *Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası* başlıklı çalışma oldukça başarılı olmuştur ve bundan sonra yapılacak çalışmalar için önemli bir basamak oluşturmuştur. Çünkü;

1. Eser, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 9 Nisan 2013 tarihli kararınca onaylanan "Azerbaycan dilinin küreselleşme ortamında zamanın taleplerine uygun şekilde kullanılması ve ülkede dil biliminin geliştirilmesiyle ilgili Devlet Programı"na dayanılarak hazırlanmıştır. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in "Nesimi adındaki Dilcilik Enstitüsü"ne gösterdiği mali destek kullanılmıştır. Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Enstitüye ayrıca özel destekte bulunmuştur. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Millî Meclisi de her türlü çalışma kolaylığını temin etmiştir. Yani mali sıkıntı yoktur, idari birimlerden de destek alınmıştır. Proje bu imkânlar ve desteklerle hazırlanmıştır.

2. Çalışmanın baş editörü akademik Tefik Hacıyev başta olmak üzere, danışma kurulu üyeleri ve hazırlayan ekip konunun uzmanlarıdır.

3. Haritalara geçirilmiş olan 250 ölçüt uzmanlar tarafından oldukça güzel belirlenmiştir. Bunlar Nahçıvan ağzının alt ağız bölgelerini ortaya koyabilecek özelliklerdir.

4. Nahçıvan'daki 220 kadar yerleşim yerinden 151'ine gidilmiş ve malzeme derlenmiş olması başarıyı artıran en önemli tutumdur.

Yukarıdaki beklentilere göre oldukça başarılı olduğunu düşündüğüm *Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası*'nın başarısını somut bir örnekle göstermek istiyorum:

1990 yılında yayımlanan *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*’nda Nahçıvan bölgesi de işlenmiş idi. Orada Nahçıvan’ın 36 yerleşim yerinden derleme yapılmış ve haritalarda gösterilmiştir. 2015’te yayımlanan *Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası*’nda ise 151 yerleşim yerinden derleme yapılmış. Yani 1990 yılındaki atlasın 4 katından fazla yerde çalışılmış. 1990 yılındaki haritalarda Nahçıvan yöresinde ortaya çıkan anlamlı sonuçlarla 2015 yılında yapılan haritalardaki anlamlı sonuçlar birbirine yakın olmalıdır. Birçok durumda da anlamlı sonuçların birbirine yakın olduğu görülür. Ancak bazı ölçütlerin işlendiği haritalardaki anlamlı sonuçlar birbirini tutmamaktadır. Örnek olarak her iki atlasla ‘yeterlilik fiili’ nin (*bacarıq feili*) olumsuz çekimde kullanılmasına bakalım:

[1990] *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*,

70. harita: Feilin bacarıq aspektinin inkarı (birinçi şəhs tək)

Haritada 5 varyant yer alıyor. Bunlar:

[siyah daire]	<i>ala bilmədim, gələ bilmədim</i>
[kırmızı daire]	<i>alammadım, gələmmədim</i>
[kırmızı-beyaz daire]	<i>aləmmədim, gələmmədim</i>
[mavi daire]	<i>aləlmədim, gələlmədim</i>
[mavi-beyaz daire]	<i>aleyilmədim, gələyilmədim</i>

Azərbaycan’ın kuzey bölgelerinde [siyah daire], güney bölgelerinde [mavi/mavi-beyaz] hâkim. [Kırmızı/kırmızı-beyaz daire] ise orta bölgelerin batı yönüne doğru yayılmış. Geçişler olsa da bu anlamlı bir dağılım.

O haritada Nahçıvan bölgesindeki 36 yerde ise “sadece” [kırmızı/kırmızı-beyaz daire] var. Yani bu haritaya göre Nahçıvan’da “sadece” *alammadım/aləmmədim, gələmmədim* şekilleri kullanılıyor. *alabilmədim* ve *alabilmirəm* gibi şekiller hiç rastlanmıyor.

[2015] *Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası*

130. harita: Feilin bacarıq aspektinin inkarının indiki zaman 1 şəhs təkde işlenmesi

Sadece Nahçıvan ağızlarının işlendiği bu atlasın 130. haritasında 4 varyant verilmiş. Bunlar:

[siyah daire]	<i>-a bimirəm (baxa bilmirəm)</i>
[kırmızı daire]	<i>-əlmirəm (yazəlmirəm)</i>
[yeşil daire]	<i>-ammuram, -əmmirəm (yazammuram, görəmmirəm)</i>
[mavi daire]	<i>-a bülürəm, -ə bülürəm (yaza bülürəm, görə bülürəm)</i>

Nahçıvan'ın 220 yerleşim yerinin 151'inden derlenen verilere dayanan bu haritada 4 şeklin de kullanılmakta olduğu gösteriliyor. Kullanım oranları şöyle:

[siyah daire]	(45 köy)	-a bimirəm (baxa bilmirəm)
[kırmızı daire]	(16 köy)	-əlmirəm (yazəlmirəm)
[yeşil daire]	(88 köy)	-ammıram, -əmmirəm (yazammıram, görəmmirəm)
[mavi daire]	(6 köy)	-a bülmürəm, -ə bülmürəm (yaza bülmürəm, görə bülmürəm)

1990 yılında yayımlanan ve Nahçıvan'dan 36 köyün işaretlendiği *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Atlası*'nda sadece *alammadım/aləmmədim, gələmmədim* yapıları kullanılıyorken, 2015 yılında sadece Nahçıvan'a yönelik olarak hazırlanan ve 151 köyden verilerin işlendiği *Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası*'nda 4 ayrı şeklin de kullanıldığı ortaya çıkıyor. İki ayrı zamanda yapılan atlaslar arasında doğruyu yakalayan, 2015 yılında yapılan atlastaki harita olmuştur. Burada daha doğruyu yakalayabilmenin temel sebebi, hiç şüphesiz ki, çok daha fazla yerden derleme yapılmış olmasıdır.

Azərbaycan Dilinin Naxçıvan Dialektoloji Atlası'nın başarısı açıktır. Ayrıca bu atlasın bundan sonraki çalışmalar örnek oluşturan başka bir yönü daha vardır. Bu da atlasın kitap olarak yayınının yanında bir de elektronik ortama kaydedilmiş CD'sinin hazırlanıp sunulmuş olmasıdır. Bu CD'de atlastaki 250 harita ve her harita için özel olarak yazılmış yorumun yanı sıra; saha çalışmalarını sırasında yapılan derlemelerin zamanı, çağdaş Nahçıvan'ın manzaralarını ve etnografyasını yansıtan fotoğraflar, atlasın düzenlenmesinde kullanılan program, derleme yapılan yerler ve derleme yapılan şahısların listesi, derleme yapılan şahısların ses kayıtları da yer almaktadır. CD, kullanımı çok kolay ve işlevsel bir programla hazırlanmış.

Bundan sonra yapılacak atlas çalışmalarımızda önemli bir basamak oluşturan, diyalektoloji alanına önemli katkılar sağlayan bu çalışmayı yapanları ve hazırlanması için mali destek verenleri tebrik etmeyi mesleki bir borç görüyorum.

Kaynaklar

- DURMUŞ, Oğuzhan (2011), "Çuvaş Türkçesinin Ağız Atlası Üzerine", *Türkbilgi*, 2011/21, s.113-148.
- KARAHAN, Leyla (1999), "Azerbaycan Diyalektoloji Atlası Hakkında", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Mart 1999, C 1999/I, S 567, s. 185-18.

